

A szövegközlés alkalmazkodik a nagyközönség igényeihez. Elmaradtak a helyesírási sajátosságok, fonetikai jelek. A moldvai-csángó szövegeket pedig erőteljesen ártírták. Szigorú filológus szemmel ezek hiányosságok, hibák. A könyv célja, rendeltetése azonban mindezt kielégítően megmagyarázza.

A népköltészet kedvelőinek és a szakembereknek egyaránt nagy öröme van, hogy megjelent ez a könyv: legteljesebb balladagyűjteményünk, reprezentatív köntösbőben.

Tarnóc Márton

MIKES KELEMEN: TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK

Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula. A jegyzeteket összeállította és a bevezetőt írta Barta János. Bp. 1958. Szépirodalmi K. 3871.

A Magyar Klasszikusok sorozatában méltán foglal helyet a régi magyar széppróza legszebb darabja, Mikes leveleskönyve. A kilencedik kiadás alkalmából idézzük Toldy Ferencet, aki a *Törökországi Levelek* írójának klasszikus értékét első ízben fogalmazta meg. „Hogy pedig azt a *Magyar Nemzet Classicus Írói* során adám, abban, úgy hiszem, mind a kritika, mind az olvasó közönség helyeslével találkozik. Nem csak korának csúcán áll Mikes munkája a tartalom becsével, s az előadás soknemű szépségeivel egyaránt: hanem szól az minden koroknak; mert az elme és érzület e ritka szövetsége, vidor kedélyessége, gyakorlati bölcsessége és erkölcsi súlyával, gyönyörködtető és nemesítő erejét nem vesztheti el, míg a magyar kebel a valódi szép és jó iránti fogékonyságát híven megőrzendi.” (Zágoni Mikes Kelemen *Törökországi Levelei*. Bp. 1861, Heckenast. 246. l.)

Csaknem egy évszázad távlatából tekintünk ma vissza arra a pillanatra, amikor az irodalomtörténetírás Mikes Kelemen a magyar próza klasszikusai közé fogadta. Mikes *Leveleinek* elévülhetetlen érdeme a Rákóczi szabadságharc hagyományának ébrentartása, a hazaszeretet eszményének keresetlen, őszinte átélése és művészi megőrkítése. Nem kevésbé jelentős mozzanat a művészi ösztönnek az a megnyilvánulása, mely a személyességet hordozó stílus és előadásmód révén új fejlődési fokozatot képvisel a magyar széppróza történetében. Az irodalomtörténeteszek elsőrendű feladata nemzeti örökségünk gondozása és a mai nemzedék részére való átadása, korszerű formában, szocialista kultúránk élő hagyományaként.

E célkitűzésnek tesznek eleget a sorozat szerkesztői, s az egyes kötetekben ezért is foglal el fontos helyet a szövegűzésre való törekvés. A sorozat legjobb kötetei éppen azok, amelyek a már megjelent kritikai szövegkiadások nyomán készültek, jelezve a tudományos és népszerűsítő munka kapcsolatának fontosságát. A Mikes műveinek folyamatban levő szövegkiadási munkálatai alapján remélhető, hogy a legközelebbi népszerű Mikes-könyv is kritikai szöveg szerint

lát majd napvilágot. A jelen kötet szövegéről ugyanis megállapítható, hogy nem jobb az ötven évvel ezelőttinél. A kézirat mellőzése ez esetben felrovandó a sajtó alá rendezőnek; több gondosságot várt az olvasó a két évvel korábban megjelent Szigeti József Mikes könyvének szövegkritikája után.

Bisztray látszólag egyszerű és helyes megoldást választott, amikor egyetlen kiadást, mégpedig Császár Elemér 1905-ben megjelent szövegkiadását vette alapul. E kötet erénye, hogy Császár az eredeti hangalak megőrzésére törekedett benne, s az eredeti kéziratot használta. Az új sajtó alá rendezőnek azonban nem lett volna szabad megelégednie az általános szakvéleménnyel, és nem ártott volna a kézirattal való próbaszerű összevetéssel a szöveg hitelességét ellenőrizni. Az alábbiakban röviden összegezzük a kéziratnak és a Bisztray által közölt szöveg vizsgálatának tanulságait.

1. A Császár-féle pontatlan szövegközléseket Bisztray javítás nélkül vette át. A *hiányzó szöveget* szögletes zárójelbe tesszük és az eredeti kézirat szerint közöljük.

19. levél:

De azt nem tudja kéd, ki háznál lakunk — távul azt mondhatná valaki, hogy valamely főispány [háza, pedig korám sem jó ispány] a gazdánk, mindazonáltal talám elmondhatni főispányának a rókák között;

64. levél:

csaknem mindenkoron egyaránsu étellel és itallal élnek, [a sok féle étellel] gyomrukát meg nem terhelik,

74. levél:

mért az asszonyok akkor is csak asszonyok voltának, valamint mostanában: azaz, hogy a cifraságot akkor is szerették — arany perecet, fülbenvalót [küldöttének nekik jegyben, most meg nevetnök, hogy ha látnánk olyan pásztornéket, akik arany fülben valót] visellének — mostani időben aztot nem jovallanám.

75. levél:

De tegnap ismét más ellenség hajta ide bennünket, [táborban] aki előtt a Dárius hada is elszaladott volna.

77. levél:
mert itt az ősz legszebb része az eszten-
dőnek, a szűret pedig a legszomorúbb része
[itt] a mulatságnak, nem úgy mint nálunk,
99. levél:
és azt nem szenvedhetem, hogy [csak]
hozzája járjon, és hozzám nem.

121. levél:
mert megüsmertem [volt] ostoba cseleke-
detemet.

151. levél:
Amiolta a vajda [innét] elment, szüntel-
len való zeftebona a városon.

151. levél:
én meg azon kérem, [öket, hogy] küldjenek
el innét,

197. levél:
a császár azt felelte, [red,] no hát fojtsák
meg előbbszőr,

2. A zárójelbe tett szavak *betoldások*, a
kéziratban nem szerepelnek.

66. levél:
aki is (é p p e n) olyan állapotban va-
gyon, valamint Jób volt,

77. levél:
némelyeken a szőlőszem még nem na-
gyobb az egresnél; más ágakon (m é g) akor
kezd virágozni.

79. levél:
Némelyek, akik azon nem törődnek, hogy
(b i z o n y o s) könyvekből keressék annak
okát, miért mondanak három misét azon
az étszakán?

3. Császár és Bisztray egyes szavakat
más alakban ír, vagy más szóval helyet-
tesít.

Bisztray szövege	kézirat
20. levél: titokban	<i>titkon</i>
41. „ vadászni	<i>halászni</i>
50. „ törvényt	<i>szokást</i>
62. „ Párisban	<i>pérában</i>
68. „ panaszkodnék	<i>panaszolkodnék</i>
79. „ étszakán	<i>éttzakáján</i>
98. „ dolog	<i>állapot</i>
99. „ magunkhoz	<i>magadhoz</i>
140. „ közeliténk	<i>közellitenénk</i>
160. „ Sléziát	<i>sylesiát</i>
165. „ már	<i>még</i>
166. „ hanem	<i>de</i>
200. „ elbeszéli	<i>elébeszéli</i>

4. Mikes — ha — kötőszavának átírása.
Az eredeti szögletes zárójelben.

66. levél:
és hogy csak a gyanúságot akarta meg-
tudni, hogy [ha] igazán való-é, vagy sem?
71. levél:

De azt szeretném tudni, hogy [ha] volt-é
lakások Erdélyben?

146. levél:
A pap is utánuk megyen, hogy lássa,
hogy [ha] elviszik-é a halottat.

5. Eltérések Bisztray szövege és a kéz-
irat között.

25. levél:
Erre azt feleli kéd, hogy
kézirat: erre azt fogja kéd felelni,

37. levél:
de éjféli két órakor felkél.

kézirat: de éféle után két órakor fel kél.

41. levél:
Akinek pedig ott regimentje vagyon, az
már az előmenetelnek [*kézirat*: előmeneltek-
nek] az első grádicsára lépett,

84. levél:
hogy amikor asszony uralkodik az ország-
ban,

kézirat: ... uralkodik valamely országban
154. levél:

De elítélheted, édes néném, micsoda álla-
potban voltam, mert éppen azon a napon,
amelyen meg sem mozdulhattam az ágyban,
a szolgám mondja,

kézirat: ... micsoda állapotban voltam
éppen azon a napon, amelyen meg sem moz-
dulhattam az ágyban, mert a szolgám mon-
dgya,

136. levél:
hogy egy török szegény németet akarván
eladni,

kézirat: hogy török egy szegény németet
akarván el adni,

162. levél:
Hárman-négyen vagyunk, mégis meg nem
állhatunk;

[*kézirat*: alkhathunk] mert az a veszett
egyenetlenség csak

186. levél:
A papoknak ott nincsen semmi része,
[*kézirat*: részek]

199. levél:
ahol a rabokat eladják, mint
[*kézirat*: valamint] nálunk.

Császár a jegyzetek elején hivatkozik
arra, hogy kiadása az eredeti kézirat alapján
készült. A kimutatott eltérésekből a szöveg
túlságosan is önkényes kezelésére, vagy pedig
nagyfokú gondatlanságra következtethe-
tünk. Bisztray szövegközlése figyelmezteté-
sül szolgál, hogy a pozitívista szövegkiadási
eljárás követése ma már a népszerű kiad-
ványok esetében sem járható út, teljes mér-
tétkben kerülendő.

Barta János bevezető tanulmánya a kér-
dés összefoglalásának igényével készült. Mint
általános összegezésnek természetesen tá-
maszkodnia kellett a szakirodalom által kép-
viselt nézetekre is. Barta esztétikai fogékony-
sága azonban olyan ízt adott tanulmányá-
nak, mely a *Törökországi Levelek* eddigi
elemzői között megkülönböztetett helyet
biztosít neki. Ezért sajnáljuk, hogy nem
olvashattunk egy külön fejezetet Mikes nyel-
véről, stílusáról, prózájának teljesebb jel-
lemzéséről.

A marxista irodalomtudomány fejlődését is tükrözi az az egyensúly és arány, amelyet a történeti események és a társadalmi vonatkozások a *Levelek* esztétikai elemzésével együtt képeznek. Ezért sikerült Bartának a *Levelek* beágyazása a kuruc szabadságharc és a Rákóczi emigráció történetébe, anélkül, hogy Mikes emberi sorsától és írói tevékenységétől elvonatkoztatottnak éreznék. Így alakulhatott ki Rákóczi és Mikes személyes kapcsolatának az a képe, amely még számos mozzanattal kiegészíthető, de alapjában elfogadható, s a *Levelek* szempontjából is megközelíthető. Vonatkozik ez a rodostói udvar szellemi arculatának körülhatárolására, Mikes eszmévilágának kiegyensúlyozottnak látszó meghatározására is; egészében arra a milieura rajzra, amelyben a leveleskönyv keletkezési körülményeit vázolta fel.

Mikes eszmeiségének meghatározásában Barta mértéktartóbb, mint a felszabadulás utáni évtized kézikönyveinek és tanulmányainak írói. Nem foglalkozik antiklerikalizmusával, mint azt Gálos tette népszerű Mikes könyvében (1954), és nem túlozza el felvilágosodott eszméinek és társadalombírálatának szerepét. Amíg eszmei szempontból a marxista irodalomtörténetírás eredményeire támaszkodva, a polgári örökség bírálata során, de újabb számottevő kutatások végzése nélkül megközelítőleg kialakította Mikes új arcképét, a műfajra vonatkozó nézeteit szinte változtatás nélkül a pozitívista iskola eredményeire alapozta. Ennek elemei Barta bevezető tanulmányában is jelen vannak.

Annak ellenére, hogy a *Törökországi Levelek* keletkezésének kérdésében és műfaji értelmezésében véleményünk eltér Bartától, a legteljesebb mértékben osztjuk finom észrevételeit, melyeket az egyéniség megnyilatkozása, a személyes jelleg állandó jelenléte és a levélműfaj összefüggéseiről mondott. Nincs itt mód arra, hogy az általa képviselt gálans regény, levélregény elgongdolással részleteiben vitába szálljunk. Vitára ösztönző fejtegetései különösen Mikes emberi és írói pályafutásának rajzában, az írói magatartás és tudat meghatározásában, valamint a *Levelek* keletkezésének problematikájában sűrűsödnek. Azokat az ellenérzéseket próbáljuk röviden elmondani, melyek a tanulmány olvasásakor, és korábbi ez irányú kutatásaink közben felmerültek, de még nem öltöttek a véglegesség igényével megfogalmazható formát.

Mindenek előtt arról az ismert tendenciáról van szó, hogy a *Levelek* keletkezésének folyamatossága — ha nem is kimondottan a keltezéssel egyidőben történő írás — helyett egy jóval későbbi időpontot tételezzenek fel a levélforma kialakítására, a csoportokban keletkező mű igazolására. Ennek

a feltételezésnek számos mellékhajtása van.

Először is annak kimondására van szükség, hogy Mikes irodalmi műveltségét nem Franciaországban, hanem Törökországban, Rodostóban szerezte meg. Barta is hivatkozik a Fejedelem hatására, Bonnacnéra, a jövevények közvetítésére, Saussurere, a vallás-erkölcsi célzatú olvasmányaira, fiktív leveleskönyvekre, útinaplókra. Egyesek, pl. Gálos szerint Mikes a vallásos tárgyú irodalom fordításában látott irodalmi célzatot és ezeket szánta nyomtatásra, míg a leveleskönyvet talán nem is tekintette irodalomnak. Barta és mások szerint a fordításokban nem annyira irodalmi, inkább erkölcsi célt látott Mikes, de a levélíróban fel kell tételeznünk az írói tudatosságot. Vannak, akik azt állítják, hogy a felvilágosodás szele, vagy mint Barta mondja: „A világias irodalom távolról ideáramló levegője bátorította föl arra, hogy ne csak fordítson, hanem eredeti műbe foglalja bele a maga és a viszontagságos sorsú emigráció élményeit” (18). Mások, például Zolnai, a szépiró és a vallásos író ellentmondásait, a janzenista szemlélet nyomait kutatják, mely szemlélet a szépirodalmi igények kielégítését a szent olvasmányokban írja elő, amint Mikes (maga Rákóczi is) több alkalommal ír erről fordításaiban. Emellett ott áll a *Levelek* művészi, szépirodalmi jellege és Mikes szépirói tudatosságának problémája. Király György ezzel szemben a „nem hivatásos” jelleget hangsúlyozza, mely Mikes írói tudatának más értelmű megnyilatkozása. Mást értett ezen Toldy Ferenc, mást Gyulai Pál, Beöthy, Császár és így tovább. Pulszky Ferenc azt állította, nem minden alap nélkül, hogy a 40-es évek felé a levelek vesztetni kezdik érdeküket és ekkor kerülnek előtérbe a vallás-erkölcsi célzatú fordítások (Kisf. Társ. Évlapjai, 1874/75, 159—60.).

Felmerül a kérdés, milyen irodalmi tudat nyomait találjuk meg a *Levelekben* és a fordításokban? Szükség volt-e egyáltalán a *Levelek* írásához olyan értelemben vett irodalmi műveltségre, írói fejlődésre és tudat kialakulására, mint azt Barta is föltételezi? Emberi fejlődésének milyen szakaszait tükrözik a *Levelek*? Valóban áll-e, hogy „Mikes leveleinek lírája nem aktuális, pillanatnyi líra, hanem az egyéniség tartós érzelmeinek, értékeléseinek, lehiggadt magatartásának kifejeződése” (29). Tehát nem a megírt eseményekkel egy időben kapták volna végső formájukat, hanem később, amikor a közvetlen érzelmi visszhang elcsendesedett, beleolvadt az egyéniség tónusába (28). Hogyan függ össze ezzel a kérdéssel Mikes világnézeti, vallás-erkölcsi felfogása, erős bibliai beállítottságának kialakulása, a janzenizmussal kapcsolatos isteni gondviselés feltétlen vállalása, mely a megnyugvás, a lelki béke, az

elnéző mosoly, később a resignáció forrása volt.

Ezek a kérdések mind összefüggnek irodalmi műveltségének sokat vitatott problémájával. Az a föltételezés már magában érdekes, amely a megelőző párizsi hatást kétségbevonja, és sokkal kisebb jelentőségű tényezőket részesít előnyben. Az európai irodalmi kultúra gócpontját, az irodalmi levélkultusz hazáját az elszigetelt török viszonyok szegényes alkalmi lehetőségeivel cseréli fel. E kételyekre nehéz lenne hosszabb vizsgáldás nélkül elfogadható választ adni, azért is, mivel összefüggnek egy másik fontos problémakörrel, a műfajjal, illetve annak megválasztásával és a *Levelek* keletkezésének kérdésével.

A *Törökországi Levelek* műfaji értelmezése nem egyöntetű. Nem világos és nem következetes a levélforma és a műszándék összefüggése, a *Leveleknek*, mint műnek és a levélnek, mint műfajnak az elemzése. Az a forrásterület ugyanis, amelyből a tanulmány is eredezteti Mikes leveleskönyvét, a levélalakban írt különféle művek felé mutat. Az ilyen jellegű munkáknál, a levél másodlagos, inkább csak a száraz történeti elbeszélő hangra jellemző keret (pl. Saussure), könnyen eltanulható külső forma. Hangnemek az irodalmi levélműfajjal ellentétben a tárgyilagosság vonását őrzi. Legtávolabb áll az ilyen fajta harmadrendű fiktív könyvektől a Mikesnél is uralkodó előadásmódor, a „lettre familière” közvetlen, az egyéniségnek szabad teret engedő hangja.

A levélregény, a levélalakban írt irodalmi mű és a fiktív levélírodalom összefüggéseiből kiinduló műelemzés nem hozott eddig megnyugtató eredményeket. A műgészség elmélet a *Levelek* olyan kompozíciós erőnyeit ismerteti el, mely éppen szerkezeti lazaságánál fogva belemagyarazásnak tűnik, másrészt olyan művi fogyatékoságokat rótt fel írójuknak, melyekért az nem hibáztatható. A *Levelek* tartalmi tarkasága, forrásanyagának eloszlása, keltezési aránytalansága, az éves szünetek, semmiféle tervszerű elrendeződést nem mutatnak. Viszonylagosan felfogható egységét a hangneme, a stílusa, eszmevilága, bizonyos tartalmi kapcsolatok, de semmiestre sem szerkezete, vagy valamilyen tudatos műszándék, művi elképzelése alkotja.

A műgészség képzett azonnal részeire bomlik, mihelyt az irodalmi levélműfaj eszközeinek, szerkesztési elveinek, előadásmódjának szem előtt tartásával közeledünk az egyes levelekhez. A levélregény, vagy a levélalakú irodalmi mű aligha bírja el azt a Barta által kimutatott sokrétű epikus betétanyagot, amely a *Levelekben* tervszerűtlenül elszóródott. Az irodalmi levél viszont mindent befogad. A legváltozatosabb anyag keveredik egy levélben belül is. A levélíró előtérbekerü-

lése, állandó jelenléte át meg átszövi a véletlenül, vagy szándékosan összehordott levélnyersanyagot. Mint Barta is mondja „mindig jelen van ő maga, az író, a tartalmat az ő csevegő hangja hordozza” (25). Nincsenek tehát a műfajhoz képest — mint Barta állítja — idegen tartalmi elemek, legfeljebb a mértéktelen halmozás következtében elnehezülhet, vontatóttá válhat a könnyed társalgó alaphang. A levélírónak témára van szüksége és élmény hiányában kölcsönzésre kényszerül. A *Levelekben* a műfaj és felhasznált eszközei teszik személyes jellegűvé a kölcsönzött, nem személyes természetű részleteket.

Mikes művészete a misszilitás mesteri utánzásában rejlik, abban, ahogy az elküldöttség, a pillanatnyi hitelesség, a kölcsönösség látszatát fel tudja keltetni. „Csak az erős beleélés magyarázhatja meg eszközeinek kifogyhatatlanságát” — mondja Barta (22). Abban is igaza van, hogy Mikes számára a levélírás bizonyos fokig szerep, melyet az eltanult formák átélésével, eredeti egyéniségével tudott kitölteni (27). Ennek a lélektanilag is lemérhető művészi átélésnek indítékait nem kereshetjük egyoldalúan az erre nem ösztönző fiktív levélírodalomban, sem a művi koncepciót előrevetítő írói öntudatban. Az irodalmi levél-műfaj művelésével járó lehetőségek és eszközök, a műgonddá növekvő szerkesztési és nyelvi választékoságra való törekvés, a misszilitás irodalmi levél francia és latin változatának ismerete, tehetsége és társalgó hajlama; a levélírás erdélyi hagyománya és Mikes ismert életkörülményei elegendő ösztönzés lehetett a *Törökországi Levelek* írásának elkezdésére. Ha igaznak ismerjük el Bartának azt a helyes észrevételét, hogy „nagy szintkülönbség aligha lehet Mikes egyénisége és a *Leveleskönyv* perspektívája között”, s ha számításba vesszük, hogy az összes többi műve fordítás, óvatosabb állásfoglalásra kényszerülünk a „mű” és az írói tudatosság kérdésében. Mikes igényének megközelítő fogalmazását vélhetnők a „levelet írok, nem könyvet”, a „levelet írok, nem históriát” kifejezésekben.

A Barta által oly erőteljesen kiemelt személyesség, a *Levelekben* felfedezett eredeti eleven egyéniség elemzésének tanúsága is az irodalmi levélműfaj természetes megközelítéséhez vezet. Csak így érthető a *Levelek* irodalmisága és Barta fogalmazása: „Nos, az ő naivul merész újszerűsége — az újszerűséget Rodostóhoz, valamint az egykorú magyar irodalomsmélethez mérve — éppen az volt, hogy teret alkot, irodalmi kifejezést teremt ennek a nem hivatalos, nem irodalmi egyéniségnek, önmagát a maga közvetlenségében, hétköznapjaival, székelly beszédével, innen-onnan összeolvasott történeteivel beemeli az irodalom szférájába (19).

Mikes újdonsága a magyar irodalom fejlődésében éppen az, hogy nyelvi kifejező formájában mintegy megelőzte korát, olyan irodalmi nyelven szólalt meg Rodostóban, amelyre csak Kisfaludi Sándor, vagy Kármán lesz képes. Hogy Mikes erre a fokra eljutott, azt feltevésünk szerint nem nagyfokú irodalmi tudata, hanem a francia klasszicizmus idején tökélyre emelkedett irodalmi nyelv, ezen belül is az irodalmi misszilis levélnyelv ismeretének tulajdonítható. Ezt a hatást nem feltétlen szükséges kizárólag Mme de Sévigné személyéhez kötni, hiszen e műfajnak rajta kívül más kiváló képviselői is voltak, és nagy népszerűségnek, gazdag hagyománynak örvendett még a XVIII. század elején is.

Egyébként az a megállapítás (Király, Gálos, Barta), hogy Mikes a másodrendű francia irodalomhoz jutott el s így a kifinomult, stílusában és tartalmában a felsőbb irodalom műfaját képviselő Sévigné asszony nem hathatott rá (20), két vonatkozásban is kiegészítésre szorul. Arról Szathmáry Király Ádám is többször megemlékezik, hogy komédián vettek részt, s a többi között Racine darabját is látták a királyi udvarban. Bossuet, Bourdaloue és Massillon, a kor legkiválóbb kézzszólóinak műveivel együtt Claude Fleury, és Fénelon könyvei is megvoltak a rodostói könyvtárban. Mikes vallás-erkölcsi célzatú irodalmi munkásságának az alapját az elsőrendű francia művek alkották. Nem az irodalom első-, vagy másodrendű kategóriájának hangsúlyozása a lényeges, hanem Mikesnek a francia irodalmi nyelvvel történt találkozása. Ervénytelennek tekinthető az 1726-ra való hivatkozás is, mivel bizonyítást nyert (Világírodalmi Figyelő, 1958, 373—84.), hogy Mme de Sévigné leveleinek egy jelentékeny része kilenc kiadásban jelent meg 1697-től 1716-ig. A maga korában Mme de Sévigné leveleit és általában a levélirodalmat nem sorolták a szorosan vett „felsőbb” irodalom, azaz a klasszicizmus műfajai közé. Népszerűsége és hatása túlszárnyalta annak az irodalmilag művelt társadalmi rétegnek körét is, amelynek úgyszólván egyik központi alakja volt.

Semmi sem szól az ellen, hogy Mikes ne ismerte, vagy ne sajátíthatta volna el a levélkultusz által oly népszerűvé és széleskörűvé vált irodalmi nyelvezetet, hiszen a városban és az udvarban egyaránt művelték és használták, maga Rákóczi is jeles művelői közé tartozott. Ha Barta szerint Mikes már 1718-ban Bőjükdereben való tartózkodása során, Bonnacnéval történt ismeretsége idején elkezdhetett napló- vagy útirajzszerű feljegyzéseket vezetni (17), és már 1724-ben lefordítja az *Ijjaknak kataluzát*, miért nem kezdhetett volna eredetileg is levélformában írni.

Beöthy, de még Király is tanulmánya kiindulásakor a vagylagosság lehetőségét hangsúlyozta. Riedl, Négyesy, Császár, Gyulai, akiknél e kérdés más és más megoldásban kerül megfogalmazásra, a naplójegyzetek átdolgozását nem véglegesítették. Ez a felfogás ugyan Toldytól indult, de csak Király és Gálos után kezdett általános álláspontnak látszani, amikor a *Levelek* keletkezését Césár de Saussure elfogadhatatlanul bizonyított hatásához kapcsolták.

De mai ismereteink alapján sem állja meg a helyét a *Levelek* három csoportonkénti keletkezésének az a beállítása, mely szerint az ún. első csoport (1—122) Rákóczi halála és Rákóczi József megérkezése közötti időszakban készült volna. Az a nagymennyiségű és sokrétű forrásanyag, amely különösen az 1723-as évektől 1735-ig bennük található, nem készülhetett sem egy, sem másfél esztendő alatt, hanem a már olvasott és a folyamatos olvasás gyűlemlő anyagából kerülhetett a levelekbe, a ritkuló élmények pótlásaként.

Ha a jelzett időpontban dolgozta volna át naplójegyzeteit, nem található a bibliai vonatkozásokon kívül ilyen mértékű forrásanyag az első, kb. ötven levélben, amelyek az 1717—1722-es évekre terjednek. Gálos szerint azért, mert Mikes Párizsban aligha olvashatott sokat és olvasmányanyaga alig volt Törökországba érkeztek. Szerintünk inkább azzal okolható meg, mivel a kezdeti években olyan élmény tömeg állt rendelkezésre, hogy egyszerűen nem volt rá szüksége. A forrásanyag csak később, fokozatosan kezd beszűrködni, a műfaj is elbírja, és Mikes műveltsége megfelelőnek bizonyult a levelek táplálására. Az átdolgozás feltevése az Abafi-féle kéziratvizsgálat után jött létre, de eme nézetet a kézirat másolat volta nem támasztja alá.

Mikes irodalmi műveltsége, a műfaj kérdése és a *Levelek* keletkezésének problémája tehát egy kérdés-komplexumot alkot. Nem lehet azonban elvonatkoztatni élet-történetének magyar-, lengyel-, francia- és törökországi mozzanataitól sem. Emberi fejlődésrajzában szorosabbra kell fűzni a törökországi korszakkal a megelőző fontos periódusok kevésbé ismert, s ezért eléggé elhanyagolt történetét, életrajzi leírását, belső világa alakulásának szakaszait. A Rákóczi magyarországi udvarában töltött négy esztendő, a kétéves lengyelországi tartózkodás, és az ötévi franciaországi időzés le nem becslhető alakító erővel bírnak. A *Levelek* művészileg érdekes jelenségének, a hullámzó kedély és az önszórakoztató humor összeolvadásának, Mikes lehiggadtan tetsző alaptónusának vizsgálatakor az e szemlélet meghatározó tényezők felderítésével sokkal inkább számolni kell.

Barta János bevezető tanulmánya vitatható műfaji értelmezésével is Mikes *Levelei*-nek lényegére tapintott, és ez is arra ösztönöz, hogy a kérdés megoldását e lényeghez jobban illő, természetesebb és érthetőbb műfaji keretben keressük, a keletkezés bonyolult problémájának más irányú megközelítésével. Feltevéseink beleillik abba az irodalomtörténeti keretbe, melyet Barta Mikessel kapcsolatba hozott. „Talán túlságosan modern dolog volna azt mondani, hogy a leveleskönyvben Mikes személyes mondanivalója keresi a kifejeződést. Éppen a szentimentalizmus és a romantika előtti irodalomfogalomhoz nem kapcsolódik szűkségképpen és teljes mértékben a személyesség és eredetiség követelménye” (18). Mikes *Levelei*-ben mégis uralkodik a személyesség meghatározó eleme, őszinte átéléssel, eredeti módon, de az utánzás érzékelhető nyomaival. Ha Barta állítása modernül hatna, annak okát a korábbi kutatások hiányosságaiban kell keresni. Másrészt Mikesre is érvényes ama fogalmazása, hogy „a fordítás-elv és a vallás-erkölcsi irányzatosság jellemző arra az irodalomszemléletre, amely nálunk Besenyey és Kármán föllépte előtt uralkodott” (20). Mikes írói tudatossága, irodalmi tevé-

kenységének jellege egész életműve, a *Levelek* és a fordítások vizsgálatának tükrében kerülhet csak helyes megvilágításba, s a *Levelek* műfaj problematikájába is csak ezzel együtt oldható meg.

A kötet mintaszerű jegyzet apparátusáért elismeréssel kell adóznunk. Bár a *Mikes irodalom* c. összefoglalóban nem ártott volna a pozitívista irányú kutatásra néhány útbágyító kritikai megjegyzést tenni, és a szelentörténeti iskola kezdeményezését a jogos bírálat mellett jobban kiemelni. Mikes műveinek időrendjében helyes az egyes fordítások bizonytalan keletkezési évének megjelölése. Kiegészítésül *Az idő jól eltöltésének módja* (1751), *A zsidók és az újtestamentumnak története* (1754), *Az ifjak kalauza*, második radakciójához (1741) is odatennők a kérdőjelet. Elírás lehet Rákóczi Lengyelországból való távozásának éve, nem 1711-ben, hanem 1712 novemberében szálltak Danckában hajóra. Megjegyzendő, hogy a Miklós-féle Emlék-kiadás sem betűhív, csak megközelítőleg az.

Hopp Lajos

DIENES ANDRÁS: PETŐFI A SZABADSÁGHARCBA

Bp. 1958. Akadémiai K. 643 I. (Irodalomtörténeti Könyvtár)

Ismeretes tény, hogy Petőfi halálát, a nagy katasztrófa közepette rejtélyesnek látszó eltűnését, a költő-géniusznak gyors, Achilles-szerű ellobbanását az irodalomtörténet és a művelt közvélemény erősen romantizálta, az egyszerűbb nép pedig még ma is legendák szövénnyével fonja körül. Az 1923-as évfordulóra készült Herczeg Ferenc egyfelvonásos: A költő és a halál — az akkorra már megkövesedett, vulgarizált görögötzes szemléletnek ez a tipikus összesűrítése. Július 31-én Székelykeresztúron a csatába induló Petőfit gúnyolódók és kísértők veszik körül, akik mind menekülésre akarják rábeszélni; egy csábító szíren pláne Párizsba óhajtáná vinni, hogy ott világszerte ünnepelt francia költővé tegye. Ám Petőfi rendületlenül meg akar halni a szabadságért, s mintegy mementóként maga és a környezete számára elszavalja jóslatát, az Egy gondolat bánt engemet c. költeményét. Herczegnek egyébként hagyományos beállítását folytatja az a legutóbb is még felbukkant legenda, amely szerint állítólagos szemtanúk Petőfit karddal kezében, harcolva látták elesni; befejezés-ként már csak Madarász Viktor festménye kínálkozik, amelyen a csatamezőn haldokló Petőfi egy sziklára saját vérével írja fel ezt

a szót: „Hazám”. Van valami megdöbbentő abban, hogy nemcsak hősiessen felnagyító mítoszok alakulnak ki, hanem újra meg újra feltámad a szibériai Petőfi-legenda is; nevével szélhámoskodó családok lépnek fel és ragadják magukkal a kiegyezés és a millénium korának társadalmát, olyan évtizedben, amikor Petőfi utolsó napjának és végórának szemtanúi még élnek, s csak kocsira kellene őket ültetni, hogy a helyszínen tett vallomással tisztázzák az igazságot. Nem érzett-e egy egész korszak és egy egész nemzet úgy, mint az az erdélyi magyar újságíró, akivel 1956 augusztus végén Segesvárott találkoztunk: jobb lenne, ha Petőfi sírját nem is találnánk meg — maradjon az örök legendának.

Elég jogcím-e a tudományos igazság arra, hogy ezzel a makacsul élő legenda-igénnyel szembeszálljunk? A tudományos hitelesség és bizonyosság kinek és mikor ér annyit, amennyit egy közösség tudatvilágában a mondák és a legendák igazsága jelent? Nem tanít-e a múlt példája lépten-nyomon arra, hogy a nemzetek, kicsik és nagyok, nem pragmatikus történetírók, hanem eredetmondák és hősi eposzok kalauzolásával nőttek fel a maguk hőskorába — s hogy a régebbi

korok nagyemberei és nagy nemzedékei maguk költőttek hősi, dinasztikus hagyományt maguknak? Dienes könyve meggyőz bennünket arról, hogy a mítoszigénynek és a mítoszteremtésnek ezt az ősi, olykor feudális színű pártosztát csak egy új, modern pátoasz és modern szenvedély győzheti le. Ez az a modern pátoasz, amely a reneszánsz természet-tudósainak segít megdönteni a skolasztika világgépét; ez vezeti a tizenharmadik század felvilágosultjainak tollát, amikor a bibliai hagyományt kritizálják, vagy amikor osztály-privilegiumokká változott nemzeti hagyományokkal szállnak szembe. Szocialista korunktól nem lehet idegen az a meggyőződés, amelyet Dienes is kimond több változatban: az igazság mindennél több; az a tudatforma, amelyre a mai ember tettei épülnek, mégis inkább a tudományos ismeret lehet. Persze, a Petőfi-legendák átvilágítását talán nem is indokolja praktikus, kezelhető érdek — de itt is érvényesül a modern idők puritán, heroikus morálja, amely az emberi nagyságot azon is méri: ki, milyen mértékben képes és hajlandó szembenézni a valósággal. Kell, hogy a mai ember számára ez a szembenézés legalább annyi erőt adjon, amennyit a múlt idők költeményei sugároztak. Ilyen értelemben igaz az, amit Dienes is mond, hogy a való több minden legendánál. S így kell értenünk, ha a maga célját a Petőfi-kérdésben így foglalja össze: „a legendahalom alól kiánsni a valóságot.” Petőfit mai magyarságunk is egyik legfontosabb szellemi ősnéki tekinti; erre a szerepre azonban az igazi Petőfi való, nem a millénium időszakának ábrándképe.

Ebből a törekvésből különös műfaji jellegű alkotás születik meg. Téved, aki azt hiszi, hogy a kötetet felítve, a legendarombolás alpesi hűvösségű légkörébe vagy a ténymegállapítások romantika-nélküli szárazságába fog elmerülni. Már ha stílusát tekintjük is, a szépirodalom határán járunk; kifejezőeszközei, szándékai, hatóelemei nem tudományosak, hanem belletristák; szemlélete néhány helyen, különösen a befejező szakaszokban eléri a regényszerűséget. Egy mondata Bemről: „A szürke ember, mondta róla Jókai; a *fehér sas*, mondom én, mert a hófehérhajú, szakállú, madárcsontú vakmerő katona, ez a szárnyaló, szabad lélek, a szabadsághős, aki Párizsból már Lisszabon, és Bécsből már Pest felé figyel, hogy az első adandó pillanatban ellökje magát a földtől, karmaival essen neki a zsarnoknak, bárhol is találja — bennem népe ciméralakjaként él. A költő tépetten találja a vén sast Szelindeknél. . .” (77. lap). Vagy Petőfiről: „Ezekben a tavaszváró napokban befüv Várad felől Júlia férje, erdélyi havat hoz az ekhós tetején, gyűrt katonaruhája puskapországu. . .”

(97. l.) A történelem most átél valósággá elevenedik meg; Petőfi első katonáskodásának záróakkordjai: „Betegen ér Karlováca, összetörve, legyengülve vesz részt az ezred nagygyakorlatán, mássza a hirhéd horvátországi terepet, végigjártassa a próbaháborút a hegyek és a végeérhetetlen tölgyerdők között; nyolcvan kilométernyire van Cirkvenicától, a szép tengerparttól, amelyet sohasem lát meg. Most az a kérdés, meglátja-e még valaha hazáját, az Alföldet? — Már kész katona és kész roncs, a zágrábi katonakórházba kerül: »gye meg testalkat, hajlam a tüdőbajra. . .«, halljuk a zágrábi diagnózist. Ezután már csak a katonatemető következne, kívül a városon, a feján egy szelvény hangzású név, *Alexander Petrovits*, melyről három év múlva senki sem tudja megmondani, hogy ki ez és hogyan került ide.” (25. lap.) A képzelet a regényíróé, de Petőfi sorsának reális, szorongató lehetőségeit festeti. De az olvasóval se szokott tudományos író olyan közeli, személyes kapcsolatba lépni, aminőt Dienes sűrűn megteremt: „Színész, mondd ajkpittyesztve, szerepet játszik. . .” (54. lap).

Pedig ezek még csak a regényíró vagy a lírikus nekihevülései, amelyek inkább a mű stílusát festik alá. Van azonban a szubjektivitásnak egy olyan rétege, amely a mondani-valót mélyeiben, teljességgel átjárja. Ritka tudományos alkotásra emlékszem, amelyben a tények és a valóság logikája iránti érzéket ennyi érzelmi elem hullámozná körül. Nemcsak az igazságkutató szenvedély és hevület átlagnál nagyobb mértékéről van szó. Dienesben — mindenestől elvi alapon — hatalmas rokon- és ellenszenvek élnek; nemcsak az értelem és a ténymegállapítás biztonságát tulajdonítja magának, hanem az értékelő szeretet és az értékelő gyűlölet csatározhatatlanságát is. Szeret — a csodálat és a megvetés delejes áramától segítve, egy-egy jellemképet odavácsolni, pl. megrajzolja Mészáros, Vetter, Klapka, Heydte tömör portréját; állandó harcra készenlétben van az irodalomtörténetünkben és közfelfogásunkban meglevő már említett legendaképző hajlam ellen. Az az érzésünk, mintha mitikus ellenfelekkel kellene küzdenie; harca, amelyet a görög-tüzes romantika ellen folytat, puritánságának és aszkézisének patetikus lendületével maga is romantikus arányokra növekedik.

Az elmondottakból következik, hogy a könyv bírálója már eleve nehéz helyzetbe kerül, ha megpróbálja a szubjektív, olykor szépirodalmi közegekből a tudományos módszert és a tudományos eredményeket kiválogatni. Nyilvánvaló: Dienes hatalmas szeretet- és gyűlölet-áramai nem öncélik; mintegy segítenek kialakítani a tudományos eredményeket; míg azonban ő maga bizonyos maga-választotta kérdéseknek egyedül-

álló specialistájává fejlődött, másrészt igen jelentős kérdéscsoportokat már eleve kizár vizsgálatai köréből. „Petőfi a szabadságharcban” — ez a cím annyit jelent, hogy eltérően van Petőfi, a katonas, s ami ettől elválaszthatatlan: a politikus — de nem tárgya a fejtegetéseknek Petőfi, a költő; a legtávolabbról sincsenek fölvetve a műveivel és pályájával kapcsolatos speciálisan irodalmi kérdések. Amit az irodalmi-esztétikai vizsgálódás nyer a műből, az néhány, a hadjáratok során írt vers keletkezési körülményeinek az eddignél pontosabb tisztázása, illetve életrajzi és történelmi háttérüknek tüzetesebb megállapítása. (39. lap: *Búcsú*, 111. lap: *Csatában*, 118.: *Pacsirtások hallok megint*; 135.: *Ki gondolná, ki mondaná...*, 137.: *Vajdahunyadon* s 187.: a költő utolsó, töredékes alkotása: *Szörnyű idő*: „ez a hattüdal, szaggatott, rekedt hang és mégis — tökéletes formába zárva. Remekmű.”)

Arról egyébként ez maga is többször nyilatkozik, a maga szokott energikus modorában: mi az, amit nem tekintett célul könyvének megírásakor. „Nem vagyok hadtudományi író” (491. lap); „sohasem volt szándékomban az eltűnés könyvészeti adatainak jegyzőjévé válni” (277.) — ez alkalmasint célzás az Irodalomtörténeti Főbizottságnak arra az 1956 szeptemberében hozott határozatára, amely a Petőfi utolsó napjaira vonatkozó cikkekből és vallomásokból egy dokumentum-kötet összeállítását kívánta; ezt a 280. lapon meg is ismétli: a költő eltűnésére vonatkozó kutatásokkal óhajtt foglalkozni, „tehát nem az eltűnés irodalmával”, bár „ezt is össze kellene valakinek foglalnia Ferenczi után”, de itt nem ez a célunk: „Nem a recitálás, hanem a vizsgálat.” Ebből még némi enyhe lenézés is kiérthető az irodalomtörténeti jellegű vizsgálódás iránt — nem is említve, hogy a kétféle tárgyalás, a kétféle szempont közé nagyon nehéz határvonalat húzni; Dienes is kénytelen foglalkozni az eltűnés irodalmának rostjával; csakis így juthat eredményhez.

Ami aztán Dienes kötetének pozitív célkitűzését és módszerét illeti, mindkettő inkább történettudományi jellegű. Arról van szó, hogy rekonstruálni kell Petőfi élettörténetének utolsó hónapjait csaknem napról-napra, utolsó napjának lefolyását már óráról-órára. A rekonstrukció munkája alapos forrástanulmányt, az évtizedek alatt összegyűlt forrásanyag erős kritikáját kívánja meg. A hiteles eredmény nyilvánvalóan az írásos, helyell-közzel szóbeli dokumentumok helyes interpretációjától függ. Dienes ezt a kombinatív játékot, amelyet már előző Petőfi-könyvében (A Petőfi-titok, 1948) is alkalmazott, itt nagy ambícióval szinte a tökéletességig fejleszti. Ferenczihez és az újabbakhoz képest vannak is eredményei. Hadd

említem meg a legfontosabbakat: Ferenczi, bizonyos, 1848 őszén jelentkező sajtótámadásokra hivatkozva még azt írja, és a későbbi közvéleményben is meggyökereztetni, hogy Petőfit, mint Vasvárit is, a pesti közvélemény kényszerítette bele az egyenruhába. Dienes megnézi az eredeti újságcikkeket — s nem talál mást, mint Vahot ismeretes mocskolódását; a másik, a német nyelvű *Ungar* c. lapnak állítólagos Petőfi-ellenes támadása Ferenczi fordítási hibájának bizonyul. De Petőfi már Jellasics betörése előtt elhatározta, hogy katonának áll; nemzetőri szolgálatot vállalt, s az Újépületben önként vett részt tűzérsgéi kiképzésen. — Helytelen forrás-interpretációt kellett kiigazítani Dienesnek az ún. parndorfi ügyben. Éjszaki Károly adata szerint Petőfi október elején megjelent az osztrák határszélen a magyar seregek táborában, „s rögtön bejárván a tábort, mindenféle izgató beszédeket tartott arról, hogy a magyar honvéd csak Magyarország határán belül tartozik harcolni, de külföldön senki kedvéért sem”. A régebbi Petőfi-irodalom regisztrálta ezt a tényt, de nem tudott vele mit kezdeni — az újabb meg, éppen azért, mert a tévedhetetlen Petőfiről alkotott képébe nem illett bele, kereken letagadta, ill. megtörténtét kétségbevonta. Dienes rámutat az utóbbi álláspont képviselői tévedésére: a csak futólag ott időző Petőfit a Vasvári-csapat kötelékébe tartozó apjával véteztik össze, — s az akkori bonyolult politikai helyzetben Petőfi sem tudta a teendőket úgy fölmérni, ahogy azt évtizedek múlva a történetíró megteheti. Sok problémát okozó mozzanata volt Petőfi katonáskodásának az, hogy november végén, éppen amikor zászlóalját a déli hadszíntérre vezényelték, ő maga szabadságot kért, s annak ellenére, hogy ezt nem kapta meg, nem zászlóaljához indult, hanem Erdődre, feleségéhez. „... Föltehetik felőlem, miszerint a haza jelen viszonyai között csak a legfontosabb körülmények kényszeríthettek ezen kérelemre...” A rosszindulatú utókor már szokást emlegetett: Petőfi mint katonaszökevény. Eddig is tudtuk, hogy feleségének állapota tartotta vissza, aki Erdődön, a magános kastélyban, a környékből parasztok felkelésétől rettegve várta szülése napját. Néhány vonás kell, amelyet, adatok alapján, Dienes erre a képre rajzol, s a rejtélyes, gyanúkat tápláló színézet eltűnik: Petőfi a bürokrácia útvesztői között mindent megtett, hogy távozását legalizálja; s az a fontos emberi motívum, amelyre hivatkozik, nem egyszerűen csak a gyermek megérkezése volt, hanem a testben-lélekben gyöngye, akkori állapotában felfokozott érzékenységu Júlia hisztérikus halálfielme. „Hónapok óta tartottam őt vissza rimánkodásaim által” — olvassuk Júlia naplójában,

aki a távozni akaró Petőfit közeli halálának rémképeivel ijesztgeti.

Bem erdélyi téli hadműveleteinek pontos rekonstrukciója alapján helyesbíti Dienes eddigi tudásunkat arról: melyek voltak azok a csaták, amelyekben Petőfi részt vett. (82—93. lap.) Erre talán elég röviden utalni; nagyobb jelentősége van a mezőberényi döntés hiteles beállításának. Dienes itt nem hoz új adatokat, csupán lehántja a július 18-i jelenetről azt a romantikus színezetet, amelyet költők és költői hajlamú kutatók festettek rá. Amikor Arany 1858-ban Petőfinek utolsó, hozzáírt levelére rájegyzi: a költő a rövidebb utat választotta Várad felé, mert „sietett meghalni” — ez még talán csak a fájdalom felsóhajtása; nem több talán költői szólamnál Horváth János mondata: „Kiss Sándor ezredes és Egressy Gábor képében megjelent a sors.” Hiszen már Ferenczi meg gondolásából világos, hogy a költő nem a halál, hanem az élet útját kereste: megint Horváth János szavaival: „politikailag annyira exponált egyéniség számára . . . csak a tábor maradt fenn végső menedékkül.” És mégis: a mezőberényi jelenet, amelyben a környezet kapacitására Petőfi elhatározása kialakul, egyes írók szemében valóságos végzetdrámává vagy intrikusok-mozgatta tévedések-tragédiájává színesedik. Hatvany, az »Így élt Petőfi«-ötödik kötetében »választói tragédia«-nak nevezi: „Folyton az az érzésünk, hogy bele kellene avatkozni az eseményekbe s föl kellene forgatni azoknak végzetes menetét . . .” „ . . . Miért nem volt senki, aki Egressynek torkába fojtsa a szót . . . ahogy megérdemli mindenki, aki valaha Petőfi életével lelkiismeretlen játékot űzött”. Jut ebből a vádból Júliának is; neki az induló Petőfihez így kellett volna szólni: »Úgyis veszve minden, minek mennél?« Németh László már csak Hatvanyt hangszereli színesebbé: » . . . Kévs emberi gyengeség: irigység, szerepjátszás, számítás vagy éppen csak fáradtság is elég hozzá, hogy egymással kezefogva, egy nagy ember körül a pokol körtáncává váljanak, s a pusztulásba vigyék. Ha egy olyan érzékeny lelkiismeretű, becsületére hiú ember körül azon a napon ugyanannyi igaz szeretet, józan érv, féltő gond, hazafias felelősségérzet áll . . . » Költőknek joguk van illyesféle játékra, amint-hogy nagy egyéniségei körül a nemzetnek is joga van nemcsak tudományra, hanem több-kevesebb költészetre is. Csakhogy Dienes és a modern tudomány számára a való többet ér a költészetnél, sőt talán a legigazabb költészet. Valami ilyest érzünk, ha Dienes Németh László és Hatvany után olvassuk. A mezőberényi döntés rendkívül súlyos választóponthoz vezetett be, de a tanácsadókat és hivatatókat nem lehet hibáztatnunk: a kevés lehetőség közül éppen azt ragadták

meg, amely leginkább lett volna hivatva Petőfi életét megmenteni. De hadd idézzem itt inkább Dienes magát:

„És a költő jól választott, mikor Arad helyett Erdély mellett döntött? — Félelmetes kérdés, ha tudod, hogy az út végén Segesvár áll. De nem Segesvárra indult, hanem Bem táborába, nem meghalni, hanem élni, nem a fegyvert lerakni, hanem harcolni. Élni, harcolni, ha lehet győzni, ha már nem lehet, akkor vén vezérével együtt kiemenni Török-, vagy Olasz-, vagy Franciaországba — mindegy hová! — egy sarkára a világnak, ahol újra megvetheti lábát a tagadás. Bizott Bemben. Így tedd fel a kérdést: jól bizott? A legjobban: ha Aradra megy, látta volna, hogyan vonul Görgey a világosi úton kürtszóval a kapitulációhoz és ő Damjanich mellett esett volna Haynau kezébe. És Bem? Bem Orsovánál hagyta el a határt, az utolsó napig harcolva, hű katonái meneteltek mellette — az utolsó golyót is kilőtték — a szemtanúk szerint egy vászontarisznya fűgött az öreg oldalán, abban volt minden vagyona, de a világ megbecsülése kísérte: a határ másik oldalán a török tiszték mely megindultsággal és a hősöknek járó tisztelettel fogadták őket. Így nézzetek a mezőberényi dilemmára és az erdélyi döntésre: — Petőfi katona volt, aki katonák közé indult, a frontra, nem öngyilkos, aki azért megy, hogy feltétlenül élete vesztesével igazoljon egy nagy versort, hogy „betöltse végzetét”. — És ha tudom is, hogy az út vége Segesvárhoz torkollik, nem látom Bonyhay ekhósának saroglyájában a halált kuporogni, vgyorogva, ölében kaszával, csontlábaival harangozva.”

Szólunk kell természetesen Dienes forráskritikai és rekonstruáló munkájának legfőbb témájáról; ami Petőfi eltűnését illeti, eljutottunk-e végre Dienes után oda, hogy a kérdés a tudományban nyugodpontra jusson? Magam is társa voltam Dienesnek az 1956-os, két Akadémia (a magyar és a román) égíse alatt folytatott kutatóúton, s részt vettem a heves, eleinte összhanggal nem is okvetlen biztató helyszíni vitákban; a kiadott hivatalos jelentésben magamnak is jókora munkája fekszik. Be kell vallanom, hogy életemben nem találkoztam ennél fogósabb rekonstrukciós feladattal. Kezdődik az az a keserű ténnyel, hogy a legdöntőbb dokumentumok nem is maradtak ránk. A közvetlen szemtanúkat, amíg éltek, nem vitte el a helyszínre senki, sőt hivatalosan meg sem kérdezték őket; Haller József okmánytára, amelyet 31 éven át céltudatosan gyűjtött, s amely többek közt az egyik legfőbb szemtanúnak, Gyalóky Lajosnak visszaemlékezéseit térképszerűen kommentáló leveleit is tartalmazta, az első világháború erdélyi harcai során 1916-ban Olthévízen elégett;

a második világháború folytán a fiú Gyalókey iratainak egyrésze veszett oda. De a megmaradt dokumentumok: vallomások, cikkek, emlékezések is megtöltenének még egy kötetet. S úgy látszik: még az ilyen agyonkutatott kérdésekben is számíthatunk meglepetésekre: a legutóbbi évek nemcsak a kiskunfélegyházi mendemondát dobták felszínre, hanem Ferenczi Zoltán hagyatékából, a régóta keresett Apáthy-féle jegyzőkönyveket is. Együtt nézve vagy hallva az egészet: csodálatos hangzavar ez; ellentmondások és képtelenségek szövevénye, valódi és állítólagos szemtanúk bizonygatásaival, halott tanúkkal, másod- és harmadkézből kapott adatokkal, s mindez immár egy évszázad homályával befedezve. A tudomány próbaköve itt annak a bizonyos archimedesi pontnak a megtalálása, ahonnan ezt a kaoszt rendezni lehet. Már van több ilyen archimedesi pontunk: egyik az útközet története, amelynek lefolyását az orosz hadtörténelmi irodalom nyomán óráról-órára ismerjük (magyarul csak 1932-ben, Gyalókey Jenő a Hadtörténelmi Közleményekben) — a másik, amelyre Dienes nyomatékosan utal: a helyszín, a terep méréseken alapuló pontos ismerete: s ha a vallomások, adatok és föltevések jórésze ezen a két rostán már kihullt (vagy a terephez, vagy a csata történetéhez mérve képtelenségnek bizonyult), — működésbe léphet az az elv, amelyet Illyés Gyula pendített meg először: a megmaradt adatokat nem elszigetelten, hanem egymással összefüggésben nézni. Dienes koronatanúi: Gyalókey Lajos, Bem egyik segédtsíztje, Lengyel József székelykeresztúri sebész és Heydt osztrák őrnagy; az 1956-ban kiadott hivatalos jelentés Dienes előző kutatásai nyomán úgy látta, hogy mindhármuk szavahihetősége elfogadható, adataik pedig a helyszín és a csata története alapján egymást kiegészítve logikus láncba fűzhetők össze. Az eredmény még így sem bizonyosság (Petőfi utolsó perceinek-órájának nem volt szemtanúja; az országotat felülvizsgáló Heydt pedig nem ismerte Petőfit) — de olyan föltevés, amely az összes eddigiek közül legtöbb joggal bír a valószínűsége. A kutatás bajosan fog továbbjutni annál, hogy a harc utolsó óráiban, majd a visszavonuláskor Gyalókey és Lengyel orvos Fehéregyháza nyugati szélén, a Sárpatok hídjá körül látták a költőt, ő a falun keresztül, az országúton menekült, s hogy az üldöző ulánusok Fehéregyháza és Héjjasfalva között az Ispánkút táján szűrték le, és az ő holttestét látta Heydt alkotmánykor. Nem az »Egy gondolat bánt engemet« harci halála ez; a költő holttestét nem a világszabadságot kivívó diadalmas seregek tiporták össze — de nem is egy lassan készülődő sorstragédia utolsó jelenete

játszódott le. Némi sük el magunkban a metafizikust, aki szeretne ebben a megdöbbentő eseménysorozatban valami felsőbb értelmet és eleve-elrendelést látni. A tudomány szempontjából, a maga szívfacsaró dísztelenségében, véletlen esetlegesség az, számos, akkor és ott összetalálkozó tényező folyamánya — a konstelláció, amely Petőfit a halálba vitte, másképpen is alakulhatott volna. Petőfi nagy, legendák nélkül is, — és nagysága ott van költészetének, katonai és politikai életpályájának egészében.

Majdnem szó szerint igaz, hogy Dienes a maga eredményeit térképpel, mérőláncsal éri el. Az irodalomtörténet számára nagy problémát sikerült így neki tisztázni; ennek súlyát és irodalomtörténeti jellegét azonban nem maga az alkalmazott módszer adja meg, hanem jórészt csak Petőfi személyisége. Tévedés volna mégis azt hinni, hogy Dienesnek csak kész eredményeivel, ténymegállapító rekonstrukcióival van mondanivalója az irodalomtörténet számára. Nézzük csak könyvének azt a nagy fejezetét, amely csaknem száz évnek a Petőfi eltűnésére vonatkozó kutatásait, vallomásait, hiedelmeit foglalja össze. Ez az összefoglalás már önmagában irodalomtudományi érdekű, s mélyebb távlatot ad a tények aprólékos lerögzítésének. (Áll ez a II. kv. 2. fejezetére, — de más fejezetekben is bukkannak fel hasonló tendenciák.) Túlmegyünk itt már a történeti forráskritika területén: azzal, hogy Dienes nemcsak a forrásokat veti alá bonyolult kombinációs vizsgálatnak, hanem megállapítja a kutatás egyes időszakait és fázisait, kutatja a fejlődés, nekilendülés és elakadás mögött rejlő okokat — vizsgálatának iránya már erősen áttevődik az irodalomszociológia területére. Módszerének az eredményeinek ez az oldala az, amit szubjektív, előadói és szépi írói személyiségének állandó jelenléte miatt az olvasó nemigen méltat figyelemre — pedig szerintem ez adja Dienes egész működésének tengelyét vagy fő mozgatóerejét — éppen ezért illő kissé szemügyre vennünk. (Dienes kutatásainak szociológiai értékét már Hatvány jelzi: V. kötet, 513. lap.)

Mi az oka annak a különös, a tudós észjárás számára szinte érthetetlen jelenségnek, hogy a Dienes-féle helyszíni vizsgálatra és a források összehasonlító kritikájára száz évig kellett Petőfi halála után várunk? Hogy a magyar tudományos élet vezető szervei előbb nemcsak ilyen lépésre nem szánták rá magukat, — hanem a még élő szemtanúk kihallgatását is elmulasztották? Az irodalomszociológus itt tudja meggyőződen kimutatni, hogy ugyanúgy, mint az egész Petőfi-életmű, a harctéri eltűnés sem volt nálunk soha tisztán tudományos kérdés; hogy a körülötte folyó huzavonában a kiegyezés egyébként is jól ismert társadalmi

erői csapnak össze. Pákh Albertnek a Vasárnap Újság hasábjain 1860-ban megindított adatgyűjtését alkalmasint az osztrák hatalom intétte le; 1867 táján aztán az eltűnés kezd a környékbeli birtokosok szívügyévé válni. „Csodálatos, mennyi gróf tolongott 1867 után a segesvári csataterén; valamennyi Bem megmentője és Petőfi rajongója.” Lengyel Józsefnek, a szemtanúnak el kell némulnia, mert véleménye szembe kerül a grófokéval; Haller Ferenc, Küküllő főispánja, Thaly Kálmánt hamisan informálja, s kitartóan propagál egy hazugságot, azért, hogy Petőfi vélt sírját a maga birtokára helyeztesse; neveltséges »két szomszédvár«-harcot vív testvérel, Haller Józseffel, Petőfi sírhelyéért; „a kisajátítások kora ez” — mondja Dienes. Egy kicsit a 48 előtti világ szatirái jutnak eszünkbe: Petőfi halálából is megyei ügy lesz: miután sem a Történelmi Társulat, sem az Akadémia, sem a Kisfaludy-Társaság nem vállalja a dolgot, a nagybirtokosok végülis Nagyküküllő megye alispánját kéri fel, hogy folytasson vizsgálatot a költő eltűnése ügyében. Nem érdektelen azt sem tudnunk, hogy Török Aurél antropológust, aki 1885-ben a csatater tömegsírait akarta feltárni, a sajtó-támasztotta művihar a „kegyelet” névében akadályozta meg ebben; még egy honvédgyűlést is összehívtak tiltakozásul. „Ily kétséges eredményű antropológiai sportért bizony kegyetlenség volna megháborítani a névtelen hősök siri nyugalmát, s legkevésbé történnének az Petőfi szellemében, ki halála előtt két évvel eléneklé halálvágyát, ami csodálatosan teljesült is...” Igen, ráismerünk: ez a ki egyezéssel, félféudális Magyarország, a millénium előtti évtizedben; Dienes könyve ömlesztve adja a beszédes dokumentumokat.

Dienes igyekszik a Petőfi-hiedelmek körül kellő distinkcióval eljárni, s mindent a maga helyére tenni. Megbecsüli, külön kötetbe (*A legendák Petőfi*) gyűjti, ami folklóranyag, föltehetőleg népi termék, Petőfi és a parasztság örök összefonódásának bizonyítéka. A gyűlölet magas hőfokát árasztja a provinciális érdekből felvirult áltudományos kutatásokra: a tudatos ferdítőkre és hamisítókra, a grófokra és »kaszinótágokra«, Haller Ferencre, aki látta Petőfit a segesvári csatában, noha maga nem volt ott; Lázár Ádám ügyvédre, aki meghamisítva közli Pap Lajos vallomását — nem azonos ő Tolnai Lajos Ósz Ádámjával, a Bach-huszárból lett függetlenségivel? Itteni szereplése rávallana.

Van aztán a Petőfi-kutatásnak és hagyományának egy rétege, amelyre Dienes ugyanilyen szenvedéllyel és gúnnyal támad — amely azonban éppen irodalomszociológiai szempontból valami kis megértést is megérdemelne. Dienes az igazságkereső, katonás

fegyelmű tudós névében nézi le, mint a módszeres kutatás fő akadályát, az a valóban romantikus szemléletet, amely az élvezetemettetés, a szibériai hadifogság, a Bach-korszakbeli itthoni bujdosás stb. legendáit létrehozta. Ha tudományos szemmel nézzük őket, nyilvánvalóan köddé foszlanak — de van-e biztos határ köztük és a népi hagyományok közt? Nagy merészség volna ezeket is kapcsolatba hozni Petőfi alakjának folklorizációjával, annak mintegy előzetes lépéscsofoka gyanánt? Ha nem a Petőfi-kutatás, hanem az irodalomszociológus szemével nézzük őket, talán elismerhetjük, hogy bennük is a kornak, a társadalomnak, olykor talán az egyetemes nemzetnek az igényei szólnak meg — hogy alkotójuk lehet az egyes ember, de a magyarság közérzete fogadja be és terjeszti őket; minden nép és kor önszemléletének és történelmi tudatának van egy, a folklórhoz közelálló rétege, amely a tudomány szempontjából »idolum«, de közösségi hivatást tölt be, és mint társadalmi jelenségnek, megvannak a maga törvényszerűségei. Dienes nyilván nem érzi hivatásának, hogy kutatásait ilyen irányban folytassa; könyve mégis értékes irodalomszociológiai anyagot tartalmaz, amely más, költői és közéleti nagyjaink utóéletének vizsgálatával összekapcsolva, a hírnév és a lélegelme szociológiájáról értékes elvi tanulságokra vezethetne, s értékes távlatot adna a biográfiai kutatásoknak is.

Dienes könyvről adott képünk még a fenti elemzések után sem teljes. Hogy az legyen, követnünk kellene a szerzőt rekonstruáló és kritikai, megelevenítő módszernek egy eddig nem említett területére, amelyen valósággal a lélek mérnökeként mutatkozik be, s elemi erejű szeretet- és gyűlölet-áramait szabadjára engedve, mintegy újraalkotja Petőfi személyi környezetét. Mintha először látnánk őket, s mintha valami nagy regény vagy dráma szereplői lennének, úgy lépnek fel sorra előttünk, néhány markáns, értékelő vonással megrajzolva: Jellasics, az osztrák és orosz főtiszt, Klapka, Mészáros, Vetter, Görgey — de ugyanígy az utókor is, mindenki, akinek köze volt a Petőfi-kutatáshoz. „Vachot Sándorné... Kossuth titkáranak a felesége élvezetes fecsegő, nem valami jóindulatú hölgy, gonoszkodó, nyelvöltögető, megállás nélkül beszél, hetet-havat összezavar”... „Aki, mint Vetter Antal, negyvenöt éves és tizenegy esztendő óta eszi a császári kenyerét, daliás férfi, aki szereti a szép katonaruhát; — apja huszártiszt volt, anyja egy huszártiszt lánya, ő maga egy olaszországi garnizonban született, Velence mellett, még nem serked a bajusza és már hivatásos tiszt... az már a vérében, idegeiben hordja a pedantériát, a formalizmust.” A vesébelátó jellemzés vegyül itt a fölényes

káderezéssel; s hiába tiltakozik a bronzszobor-technika ellen, akiket csodál, azokról ő is mintha szobrot mintázna. Bemről: „Öreg volt? Ötvennégy éves, javakorabeli férfi, katonái között nem egy idősebb van; de korán megöregedett, számkivetéstől és sebektől gyötört, fehérre őszült ember. Ki volt ez a katona, mi volt a varázsa? Egy ügyvéd fia, akit az életirodalom még ma is »arisztokratának« nevez, holott ez ellen ő maga tiltakozott. Nem, valóban nem volt politikailag radikális; romantikus szabadságrajongó, talán semmi más, még ennek a fajtának a lírai lágysága sem hiányzik belőle... , de ami megkülönbözteti a többi rajongótól, az csupán ennyi: a harcúton, a hadsereg élén kőkemény katona.” Ime: Dienes pozitívizmusát szenvedélyes, pártos romantika mozgatja, amely lehetőleg tartja a szövetséget az igazság fanatizmusával, és sohasem válik feketén-fehéren látó elvakultsággá: megadja a magukét a »téveszmék bátor harcosai«-nak is, az ellenfél oldalán. „Minden embert külön kell megmérnünk; Rukavina báró a maga módján tisztességes katona, nem August, aki ékszereket lop és nem Hentzi, aki a Dunaparton sétáló aszszonyokra és gyermekekre lövöldözött vár-ágyúkkal. Még csak nem is kemény legény, van benne valami lírai lágyság... Rukavina a veszélyesebb ellenfél, az ő számára az önkényuralom kétféjű sasos lobogója szep-
lőtlen jelvény...” És így a könyvnek csaknem minden lapján. Persze, ennyi jellemképet egyenként felülbírálni nem érzem magam hivatottnak. Csak alapos részletkutatás tudná hitelességüket elbírálni, s egyúttal eldönteni: mennyi része van bennük a tudományos kutató lélektani éleslátásának és a regényíró alakteremtő fantáziájának. Annyi mégis valószínű, hogy ahol ilyen szövetségre lép a fantázia és az értékelő szenvedély, ott minden ténytisztelünk és igazság-fanatizmusunk ellenére sem lehetünk afelől biztonságban, hogy a kiűzött, megtagadott romantika mégis csak nem lopózik-e vissza — nem a tényekbe, hanem az értékelésbe és a jellemképekbe.

Ez az érzésem — hogy a többi mellőz-
zem — Szendrey Júlia megítélésével kapcsolatban. Ismeretes Dienes kontroverziája Hatvanyval. Mezőberényben Petőfi megkérdi Júliát: menjenek-e Erdélybe. Dienes: „Beszél a feleségével. Az asszony felemeli híres szép szempilláit és tisztán mondja, hogy követi a férjét, ahová a sorsa vezet. Ezt Orlay így hallotta, az apja is, de miért nem halljuk meg mi ezt az esküt, amit betartott? — a költőt haláláig el nem hagyta, követte a harcútra is, ekhóskocsin, karján kisfiával. Csak a huszonegy éves özvegyet látjuk, aki tíz nappal a gyászév letelte előtt férjhezment, ezzel aztán „méltatlanná vált a költő

nevére”. Ez ok arra, hogy vad megtorlásban részesítsük, fűtykösökkel essünk az életének, szilánkokká verjük szét minden emlékét, ami a költőhöz fűzi? — azt is, ami nagyszerű és nemes volt, ezt a mezőberényi mondatot is: ahová a sorsod vezet. Tudom, hogy igazam van, amikor Júliát védem minden támadójával szemben. Egy dráma középpontjába került, talán gyenge volt, de mint Stuart Mária, — rá is illik a mondas — : »jobb volt, mint a híre...«”
Jut ebből a lovagiasságból későbbre, a férje sírját nyomozó özvegynek is, akinek jóhírét 49 telére a pletyka már eléggé kikezdte. „Minden más szó, amit erről a kérdéstről hallottunk, csak feltételezés, a kortársak gyanúsítása, nem emlékezés, nem vallomás, csak életrajzi pletyka.” Azt hiszem, itt Dienes a szubjektív-
lírai és Hatvany az, aki — minden bizonnyal Júlia egész jellemképére és a magatartásáról fentmaradt eléggé egybehangzó emlékezésekre támaszkodva, realisan ítéli. A mezőberényi szavakat: »ez őt követni nyilatkozott, hová sorsa vezet« egyáltalán kétségbevonja, s ha elhangzottak is, frázis-szerűeknek érzi őket; de ha komolyan vesszük is, nem cseng-e a fülünkbe Lengyel József mondata: ő elvezette volna Júliát arra a helyre, ahol szerrinte Petőfi elesett, „de a nálunk töltött nap kedves változatai, a kedves kis nőt annyira elfoglalák s igénybe vették, hogy azt tőle is nem várhatam”. — Dienes mércéje itt az egyéniség megítélésére váratlanul alacsony-nak mutatkozik — míg, az a benyomásom: másutt talán túlmagas is. Általában a kollektív, forradalmi és katonai erkölcs mércéje könnyen csábít némi idealizálásra és szimplifikációra; úgy érzem, Bem emberi és hadvezéri ábrázolásában mindkettőnek megvan legalábbis a nyoma.

Ami mármost az apró részleteket illeti, nem szándékom Dienes könyvét tüzetesen végigbongészni. Zavart okoz benne néhány sajtóhiba; a mérőszalag egzaktsága is megbotlik olykor-olykor. A 133. lap második sorában a kitüntetés-osztást március 10-re teszi, de már a 132. lapon értesültünk róla, hogy ez április 10-én volt. A nyolcvanegyedik mellékletlapon (Haller József térképábrázolása) Gyalóky kocsijának vélt helyeit megjelöli Haller, de a balparti hely-jelölés fölé nem arab 2-t ír, mint Dienes mondja, hanem kérdőjelet. Nehezíti a könyv olvasását a jegyzetszámok hihetetlen elaprózása; ha valamely forrásból egymásután idézünk kiragadott mondatokat, nem kell az eredő-helyre csaknem minden mondat után külön számmal hivatkozni, mint Dienes teszi.

Az olvasó azzal az érzéssel csukja be Dienes művét, hogy egy különös könyvet olvasott, amely, amíg csak le nem tette kezéből, szakadatlanul bűvöletében tartotta. Honnan ez a bűvölet? Mint szépprózai

alkotásoknál, olyan, mintha az alkotó, az elbeszélő személyiségéből sugározna elő, amely a műben lépten-nyomon jelen van, s elbeszélő technikájának, megelevenítő képzetének, rokon- és ellenszenveinek hullámai átszűrte az olvasóra. De rá kell eszmélnünk arra, hogy ennek a sugalmazó hatásnak ugyanolyan komoly tényezője a szépirodalmat csak köntösül használó tudományos módszer: az összehasonlító forráskritika, a rekonstrukció, az irodalomszocio-

lógiai rosta, amelynek segítségével Dienes hosszú úton, súlyos problémák között biztosan kalauzol bennünket. Végül azonban valljuk meg: vajjon mindez a belletrisztikai művészet és tudományos akribia volna-e ilyen hatással ránk, ha nem a mi nagy forradalmár-költőnkre irányulna? Mindannak, ami Dienes könyvében művészet és tudomány, Petőfi lángelméje a forrása és hordozója.

Barta János

BARÁNSZKY JÓB LÁSZLÓ: ARANY LÍRAI FORMANYELVÉNEK FEJLŐDÉSTÖRTÉNETI HELYE

Bp. 1957. Akadémiai K. 104 I. (Irodalomtörténeti Füzetek)

Abban a fejlődésben, amelyet lírai költészetünk Petőfi közvetlenségétől, kristályosabb áttekinthetőségétől a modernebb bonyolultabb előadásmódjáig megtett, fontos állomás Arany lírája. Ezt nemcsak irodalomtörténészek, de íróink is érezték és érzik, Baránszky Jób e könyvéről szóló egyik kritika igen tömören és pregnánsan össze is foglalja az erről hangoztatott véleményeket.¹ Baránszky Jób tanulmánya érdekes és hasznos kísérletet tesz Arany lírájának a magyar irodalmi fejlődés bonyolult dialektikájában elfoglalt helyének meghatározására, annak az ellentmondásnak a feloldására, hogy egyfelől Arany líráját mint a hangulatszimbolikus, impresszionisztikus, összetett lelkiállapotokat kifejező huszadik század eleji költészet előzőjét értékeli, másfelől Arany a klasszikus szabályszerűséget szinte szoborszerűen megtestesítő költő, akinek példájából, elveiből és gyakorlatából egyaránt éppen a modernségnek emeltek gátat. A kérdést a tanulmány szerzője a formanyelv, a stílus oldaláról ragadja meg, ennek jellemző vonásait az alkotásmód titkaiból igyekszik feltárni, kiindulva Arany társadalomszemléletének sajátosságaiából, kiváltképpen néhány reprezentatív versének a ritmikai sajátosságokig menő alapos elemzése útján.

Baránszky Jób mindenk előtt azt hangsúlyozza, hogy Arany alkotásmódja és így stílusa is más, mint Petőfié. Vitába száll azzal a köztudattal, mely természetesnek tartja, hogy Kőlcsey, Vörösmarty és Petőfi költészete fejlődésbeli egymástutánt jelöl, de Petőfit és Aranyt együtt tekinti, mint egy, a zeniten megálló jelenséget, s Arany költészetének további alakulását is Petőfi irányához méri, holott a magyar helyzet változása szükségszerűen a költői hangnem módosulá-

sát is igényelte, és az a lírai alkotásmódszer, mely korszerű volt a negyvenes évek végén, nem volt feltétlenül az a következő évtizedekben, a kapitalizmus magyarországi kialakulásának korában. Az irodalomtörténeti értékelés megkívánhatja Aranytól a 48-as politikai eszmékhez való hűséget, de nem a negyvenes évek lírai hangneméhez való ragaszkodást.

Arany lírájában — elsősorban az ötvenes években írt alkotásaiban — az hiányzik legjobban, ami Petőfiét a legfeltűnőbbben jellemzi: ti. a közvetlenség. Baránszky Jób nagy esztétikai tudással és alapos elemzéssel a petőfies lírai realizmusnak két igen mélyreható vonását állítja előtérbe: egyfelől, hogy „a képek szinte egyenértékűen tolmácsolnak belső világot”, másfelől, hogy „a belső élményidő és a költői közlésidő Petőfinél úgy szölván egybeesik”.

Arany lírájáról egyiket sem mondhatjuk el. A petőfies lírai realizmus helyett egyfelől egy erősen tárgyiasító modort, másfelől pedig egy inkább pszichológiai jellegű realizmust találunk nála. Baránszky szerint ez a két költő társadalomszemléletének különbözőségeivel függ össze, a Petőfié lényegi és összefoglaló, az Aranyé sokkal inkább tapad már kezdetben is a valóság adott, konkrét jegyeihez. Arany lírájában a költői kép is konkrétábban kiképzettebb, tárgyiasabb, a belső élmény pedig rejtettebben jelentkezik. Így van ez már a 49 előtti darabokban is, mint amilyen *A rab golya*; a tanulmány szerzője szerint ez az első jellegzetes darabja Arany különleges lírai alkotásmódjának, az „összetett stílusnak”. Nem allegória ez, a golya rajza természetudományosan pontos és konkretizált, a legtárgyasabb költészettel meghatározott, a szubjektív mondanivaló

¹ HORLAI GYÖRGYNE: Baránszky Jób László, Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye. MTA Nyelv- és Irod. tud. Oszt. Közl. XIII. k. 1-4. sz. 476-480.

inkább csak ott vibrál a nagyon is reális színekkel festett kép mögött, szó sincs a képi és az ábrázolt valóság mozzanatról-mozzanatra való megfeleléséről.

Az „összetett stílus” igazi kifejlődése az ötvenes évekre esik. Baránszky Jób — Bóka László tanulmányára is hivatkozva² — a formanyelvnek ezt az átalakulását a kapitalizmus magyarországi kialakulásával magyarázza. Arany János mint realista költő híven tükrözi kora kapitalista valóságát — például a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* kemény bírálata vagy a *Kertben* közvetetebb, általánosabb jellegű kritikája — ám a tőkés világ valósága számára Meduza-arc, amelynek látásától a költő visszariad. A kapitalizmus realista tükröztetésére alkalmasná tette Aranyt társadalomszemlélete, mely erősen társadalom-gazdasági konkrétságú, a kapitalista valóságtól való visszariadásra pedig népi világnézete is készítette, mely viszont arra kötelezte, hogy erre a társadalmi rendszerre nemet mondjon.

Ez a kettősség Baránszky Jób szerint Arany „összetett stílusának” társadalmi-történeti magyarázata, és itt a szerző helyesen utal Erdélyi Jánosnak 1856-ban a Pesti Naplóba írt kritikájára, mely szerint Arany költészete új irodalmi korszak kezdetét jelöli.

Az „összetett stílus” jegyeinek megajzolásában Baránszky Jób elemzése mélyreható, egyenesen reveláló. Különlegesen tárgyas stílus ez, amely minden ízével a valósághoz tapad, de ugyanakkor egy másik, szubjektív valóság is vibrál mögötte. Mégsem hangulatszimbólikus, mint Vajdáé és a nyugatosoké, a klasszika világossága jellemzi, az ábrázolt képnek a rejtett érzelmi tartalom kívül is teljes a jelentése. De nem is allegorikus, a kép már teljesen önálló életet él, annak egyes mozzanatai éppen nem felelnek meg a háttérben sugalmazott jelentés mozzanatainak. Inkább a részek és az egész viszonya, a lírai vers teljes szerkezete adja a mélyebb értelmű hangulati vibrálást. Az *Őszel*-ben pl. — melyet a korabeli kritika is reprezentatív darabnak tekintett — a homéri szépségek rajza nem lenne olyan megrendítő a fájdalom refrén és a tragikus hangú befejezés nélkül. Arany összetett stílusában „nem arról van szó, hogy tárgyi és szubjektív elválaszthatatlan összeolvadjanak” (ez volna a hangulatszimbólika), „hanem arról, hogy az elemek sejtlemes szövedéke szakadatlan sejtlemességet adjon, hogy a közölt és festett tárgy valóságként is elfogadható legyen, hogy egy másik hangulati jelentést is ebreessen”. Ezt a tárgyaságon és a szerkezeti konstruáltságon felül a forma és a tartalom újszerű egységé-

vel is eléri Arany, olyan belső ritmussal, „mely nem trocheus és nem jambus” — hanem a nemzeti és az időmértékes újszerű ötvözetéből áll, ugyanakkor klasszikai marad, megőrzi az alapvető hangsúlyos, ill. időmértékes jelleget.

Amennyire sikerültnek érezzük az „összetett stílus” elnevezést és e stílusjelenség leírását Baránszky Jób tanulmányában, annyira vitathatónak látszik, hogy e stílus kialakulásában Baránszky a kapitalizmust tekinti a döntő faktornak. Bóka László, — akire Baránszky Jób itt hivatkozik — a kapitalizmus tükröztetését csak a világsági tragédia hatásának elemzése után tárgyalja Arany lírai költészetéről szóló akadémiai előadásában. Baránszkyt bizonyára európai irodalmi analógiák is arra irányították, hogy a kapitalista fejlődés esztétikai szimptomájaként írja le azt a jelenséget, hogy a lírában a tárgyaság feltűnően előtérbe kerül, és ugyanakkor e fokozott tárgyasággal erős szubjektív tartalmak megéreztetésére töreksenek a költők. Mint Baránszky Jób is utal rá, Arany észrevehető egyetértéssel közli a Szépirodalmi Figyelőben Pomartin cikkét,³ mely elítéli a Parnasse költőit, mégis mintha Arany összetett stílusának volna a parnassien előadásmóddal bizonyos titkos korrespondenciái. Persze csupán a költői képnek önállóvá válásáról lehet itt szó, az Arany-versek semmiképpen sem parnasszista alkotások, mert magukon viselik a „pszichológiai dátumot”, a megindító személyes élmény jegyét. Különbön is a Baránszky Jób említette aranyjánoi „impossibilité”-ről legfeljebb a magyar elődökhöz viszonyítva beszélhetünk, a korabeli európai irodalom vonatkozásaiban Arany mindenképpen személyes hangú lírikusnak tekinthető.

Azonban a költészet tárgyasulása a parnasszistáknál, és a hangulatszimbólikus líra megszületése nyugaton sem a kapitalizmus valami Balzac-szerű társadalmi-gazdasági szemléletéből született meg, hanem 1848 után az előző idők nagy demokratikus és utópikus reményei meghíusulásának élményéből, a nyugati értelmiség megrendüléséből, a forradalmak bukása utáni nagy dezillúzióból. A kiábrándulás világnézete nyugaton általános emberi sikon jelentkezik, nálunk elsősorban — a helyzet hozta így — nemzeti vonatkozásban, — legtöbb írónk, így Arany esetében is, a nemzeti bukás személyes vonatkozású tragédiát is jelentett. Abban igaza van Baránszkyknak, hogy Arany összetett stílusának kialakulása nem vezethető vissza pusztán az önkényuralom kikényszerítette allegorikus kifejezőmódra, ezopusi nyelvre, mélyebb, kisebbségi világ-

² BÓKA LÁSZLÓ: A lírikus Arany. MTA Nyelv- és Irod. tud. Oszt. Közl. III. k. 95 — 126.

³ A francia költészet 1861-ben. Szépirodalmi Figyelő. 1861. 50., 51., 52. sz.

hasadás jele ez, melyet a szerző találó meghatározása szerint a költők csak a műalkotás konstruáltságában tudnak hősi erőfeszítéssel megszüntetni. De elgondolkoztató az is, hogy az „összetett stílus” kialakulása párhuzamos olyan más, hasonló eredetűnek látszó stílusjelenségekkel, melyeknek e korszakban való gyakoribb megjelenését Arany költészetében már eddig is kiemelte a kritika: ilyenek a célzásokban való beszéd, a dültbetűs kiemelések és — mint Riedl⁴ megfogalmazta — a „találó rövidség” és a tömörítés. Bár különösen hangzik, de Arany az ötvenes években „népi” sem lehetett a régebbi módon, a népi eszményekhez való hűséget éppen nem lehetett kifejezni népi közvetlenséggel, egyrészt az önkényuralom cenzurája miatt, de meg azért is, mert ez a közvetlenség Világos után már nem lett volna hiteles, mint ahogyan nem volt az a Petőfi-utánzók lírai hangneme sem. A nép egyébként nemcsak közvetlenül, mindenki számára közérthetően szokott beszélni, de célzásokban is, melyek csak szűkebb kör számára érthetők, a kevés szóval sokat mondás is népnyelvi sajátosság. A népköltészetben is van népdalszerű és balladás előadásmód. Baránszky Jónak igaza van, mikor Arany összetett stílus a legművészebb megnyilvánulásaiként az ötvenes években írt lírai verseket és balladákat tekinti. Helyesen hangsúlyozza — az egykorú kritikát is idézve —, hogy ekkor ez az összetett stílus közösségi jellegű, a képek mögött vibráló mondanivalók a nép, a nemzet érzelmeit idézik. A célzásos, az elhallgatásos népi közlés mód is közérthető annyiban, hogy közös érzelmekre szokott utalni.

Ezek után igazat kell adnunk Horlai Györgyné már idézett bírálatának, mely azt kéri számon, hogy Baránszky Jób nem vette eléggé figyelembe Arany fejlődésében az 1849-es cezúrát. Mi több, Arany esetében éppen a nemzeti bukás élménye magyarázza meg sok tekintetben a másik tényezőt, a kapitalista valóság miatti kiábrándulást. A nyugati értelmiség lelkében az utópistáktól is táplált demokratikus békés fejlődés illúzióit törte össze III. Napoleon cezarizmusa, Arany számára Világos azoknak a népi-nemzeti, némileg patriarchalis színzetű demokratikus illúzióknak a bukását jelentette, amelyek a 49 előtti eposzok és eposztervek világképében jelentkeznek.⁵

Az összetett stílus már a 49 előtt írt versekben is fel-feltűnik (Baránszky Jób erre részletesen kitér), de egyes elemei az Őszikékben is felbukkannak, nemcsak a Baránszky

által igen szépen elemzett *A lepke*-ben, de — főleg ha a célzásos beszéd és a találó tömörítés stílussajátságait is tekintjük — más darabokban is. A kapitalizmus magyarországi kialakulásának talán sokkal közvetlenebbül megfogható hatása, mint az „összetett stílus”, az a művészi és emberi elszigetelődés, amely az Őszikékben egy újfajta, de privatizáló közvetlenséghez vezet. Ezt az elszigetelődést Baránszky is hangsúlyozza, és az összetett stílus tartalmilag erősen közösségi kötöttségeivel magyarázza, hogy ez a lelkiállapot már más formanyelvet igényelt. Az Őszikék stílusa valóban személyesebb, közvetlenebb, de a bennük megnyilvánuló humor mégis „összetett”, hiszen a humornak erre a fajtájára éppen Baránszky Jób értelmezése szerint az jellemző, hogy „a fájdalom tárgyi beleérzés és a megnyugtató beletörődés áthatják egymást” — ez pedig éppen az Őszikék hangulata. Az, hogy a lírában az érzelmileg telített tárgyiasság után a magányosság közvetlen panaszra szólal meg a lírai fejlődésnek ez az útja nincs példa nélkül a kapitalizmus korának európai irodalom, történetében, ilyenfajta analógiakra pl. Paul Verlaine költői útján is akadunk.

Baránszky alapos esztétikai és stilisztikai elemzése pontosan elkülöníti Aranyt nemcsak elődeitől, de a századvégi és a huszadik századi hangulatszimbolikus, impresszionista lírától és az Ady-megalkotta „belső ballada” stílustól is. Baránszky kijelöli azokat a területeket, amelyeken Arany szigorúan a klasszika határain belül marad, és élesen rámutat azokra a fejlődési vonalakra, amelyek az „összetett stílus”-ból távolabbra futnak.

Összegezve: ez a stílus tanulmány igen komoly és eredményes hozzájárulás a magyar líra fejlődésének feltárásához. Arany lírájának egyik legfontosabb problémáját tisztázza az „összetett stílus” kategóriájának meghatározásával, elemzésével és Arany több reprezentatív alkotásában való megmutatásával. Teljes képet azonban akkor fogunk kapni Arany lírájának fejlődéstörténeti helyéről, ha Arany stílusának egyéb sajátosságai is ilyen megnyugtatóan lesznek tisztázva, és a kor többi stílusproblémájára is nagyobb fény derül. (Pl. az önkényuralom alatti ún. allegorikus stílus is bonyolultabb jelenségnek látszik, mint ahogy az, ennek a — mint már hangsúlyoztuk — igen érdekes, hézagpótló, sok szempontból reveláló értékű tanulmánynak néhány mondatából kitűnik.)

Horváth Károly

⁴ RIEDL FRIGYES: Arany János. Bp. 1920. Pallas. 330–333.

⁵ SÖTÉR ISTVÁN: Arany János. MTA Nyelv- és Irod. tud. Oszt. Közl. XII. k. 1–4. sz. 34–36. l.